

РЕЦЕНЗІЇ • REVIEW

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2025.347014>Катерина Глуховцева*

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ХАРКІВЩИНИ

Рецензія на словник: Сагаровський А. А. *Фразеологічний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. 436 с.

У рецензії подано аналіз компонентного складу фразеологічних одиниць праці А.А. Сагаровського «Фразеологічний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)» (Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. 436 с.). Рецензентка доводить, що послідовне вивчення фраземіки різних ареалів України сприяє заповненню лакун, що виникають унаслідок неповноти просторових свідчень, збагачує діалектну фразеографію новим фактичним матеріалом, уточнює й конкретизує теоретичні питання діалектного фразеотворення, актуалізує практичні питання фіксації та подання у словнику великого за обсягом фразеологічного матеріалу. Вивчення компонентного складу фразеологізмів, зокрема репертуару образних конкретизаторів стійких сполучень слів, створює можливості для аналізу соматичного, предметного, фітоморфного, зооморфного та інших кодів у просторі етномакрокоду духовної культури. Опис цих культурних кодів проливає світло на ментальність народу. У Словнику А. Сагаровського найбільшу фразеопродуктивність мають соматизми, орнітономени, назви спорідненості та свояцтва, зоомени. Природно, що в усному мовленні поширені фразеологізми з просторіччями і вульгаризмами. Загалом фразеологізмів зі словом *голова* виявилось найбільше. Репертуар антропонімів, що функціонують у складі фразеологізмів, свідчить про певні особливості соціалізації особистості в ареалі у зв'язку з узвичаєними традиціями поведінки, ustalеними нормами (стереотипами) співжиття і спілкування. У Словнику виявлено 62 антропоніми, що виконують функцію образних конкретизаторів у стійких сполученнях слів. Значна частина їх надає висловлюванню пейоративної конотації, а самі стійкі сполучення слів акцентують увагу на негативних рисах характеру. Найбільшою фразеопродуктивністю позначені імена *Хома*, *Маша* / *Машка*, *Христя*. Окремі антропоніми можна розглядати як прецедентні тексти, адже мотивами уведення їх до стійких сполучень слів стали твори художньої літератури: Для стилістичної диференціації фразеологізмів А. Сагаровський використовує низку ремарок. Усе це дає підстави говорити про створення фразеологічного портрету ареалу шляхом системного упорядкування його словника.

Ключові слова: фразеологія, фразеографія, фразеологічна одиниця, соматизми, фітономени, зоомени, антропоніми.

Hlukhovtseva Kateryna. Phraseological portrait of Kharkiv region.

Review of the dictionary: Saharovskiy A. A. *Phraseological dictionary of the Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region)*. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University, 2024. 436 p.

The review presents an analysis of the component composition of phraseological units in the work of A.A. Saharovskiy «Phraseological Dictionary of the Central Slobozhanshchyna (Kharkiv Region)» (V.N. Karazin Kharkiv National University, 2024. 436 p.). The author proves that the consistent study of phraseology of different areas of Ukraine helps to fill the gaps that arise due to the incompleteness of spatial evidence, enriches dialect phraseology with new factual material, clarifies and specifies theoretical issues of dialect phraseology, and actualizes practical issues of fixing and presenting in the dictionary a large volume of phraseological material. In A. Saharovskiy's Dictionary, somatisms, ornithonyms, names of kinship and affinity, as well as zoological nomens have the greatest phraseological productivity. Naturally, phraseological units with colloquialisms and vulgarisms are widespread in oral speech.

In general, phraseological units with the word head turned out to be the most numerous. The repertoire of anthroponyms that function as part of phraseological units indicates certain features of the socialization of the individual in the area in connection with the customary traditions of behaviour, established norms (stereotypes) of coexistence and communication. The Dictionary identified 62 anthroponyms that perform the function of figurative concretizers in stable word combinations. A significant part of them give the expression a pejorative connotation. All this gives grounds to talk about the creation of a phraseological portrait of the area by systematically organizing its dictionary.

Keywords: phraseology, phraseography, phraseological unit, somatisms, phytonomina, zoological nomens, anthroponyms.

Остання третина XX – початок XXI століття позначені розгортанням різноаспектних досліджень фразеології сучасної української мови і її діалектів. І це не випадково, адже фразеологія, демонструючи емоційно-інтелектуальне освоєння дійсності, створює своєрідну інформативну панораму образного кодування навкілля вторинними мовними знаками, розширює наші знання про культуру, матеріальне життя, свідчить про своєрідність мовної картини світу. Останнє значною мірою пов'язане з кумулятивною функцією фразеологічних одиниць (ФО), тобто фіксацією й накопичуванням у їхній семантичній структурі суспільного досвіду, звичаїв народу, його побуту, історичних особливостей. Це дало підстави науковцям, зокрема Л. Савченко, говорити про систему етнокодів духовної культури, що співвідноситься з образами фразеологізмів. Як стверджує дослідниця, унаслідок певної взаємодії

* Катерина Глуховцева, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Полтава, Україна); e-mail: hlukhovtseva@gmail.com.

етнічного, культурологічного і лінгвістичного складників створюється їхня взаємодія, що і є колективним досвідом, котрий, своєю чергою, дає підстави говорити про соматичний, предметний, фітоморфний, зооморфний та інші коди у просторі етномакрокоду духовної культури. Вивчення цих культурних кодів проливає світло на ментальність народу. Отже, комплексна репрезентація фразеологізмів певного ареалу української мови, зокрема Центральної Харківщини, хоча б некодифікованих – розмовних, територіальних і соціолектних, у семантичному, структурному та етнолінгвістичному аспектах, представлено А. Сагаровським у словнику, без сумніву, актуальне, бо воно сприяє декодуванню етнічно маркованої культури українців.

Наукова новизна словникових матеріалів Анатолія Ананійовича незаперечна, бо вона, по-перше, має міцне теоретичне й практичне підґрунтя, яким уважаємо лексикографічні джерела, з якими укладач Словника мав змогу попрацювати і досвід створення яких урахувати («Фразеологічний словник української мови» (В. Білоноженко та ін.), «Фразеологічний словник української мови» (В. Ужченко, Д. Ужченко), «Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу» (В. Ужченко, Д. Ужченко), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (В. Чабаненко); «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» (Н. Коваленко), «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» (Г. Доброльова), «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» (Н. Вархол, А. Івченко), «Словник волинської фразеології» (Н. Кірілкова)), збірки прислів'їв і приказок («Українські прислів'я та приказки» (уклад.: С. Мишанич, М. Пазяк), «Збірка українських приказок та прислів'їв» (уклад.: А. Багмет та ін.), «Скарбниця народної мудрості» (уклад.: Т. Панасенко), «Фразеологізми та паремії Чернівеччини: матеріали до словника» (уклад. Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк) та ін.).

По-друге, у Словнику вміщено біля 7500 фразеологізмів Харківщини, які раніше не були предметом опису. По-третє, ретельно продумано будову словникової статті, яка має вихідну форму фразеологічної одиниці за алфавітом формально стрижневого лексико-морфологічного елемента; запис її чи окремих складників спрощеною транскрипцією; синонімічні складники, що подані у круглих дужках (хоч і не завжди послідовно); позначки функціонально-частотної чи стилістичної співвіднесеності; витлумачення значення (значень); більш чи менш розгорнуту екземпліфікацію; а далі – скорочені назви населених пунктів, де функціонування цього фразеологізму виявлено, дає змогу різноаспектно представити кожне стійке сполучення слів.

Аналізований словник можна назвати фразеологічним портретом ареалу, що має значний евристичний потенціал. У ньому відтворено найважливіші фонетичні риси центральнословобжанських говірок: співіснування лексем із протетичними приголосними і без них (*вумний як вутка* (с. 83); *як утак умний, тіки не несеться* (с. 390)); лексикалізація протези в окремих лексемах (*держати на вусадки* 'довго не видавати дорослу дочку заміж' (с. 83)); м'який [р'] на початку складу та в кінці слова (*торохтить, як гряд по вікні* (с. 116), *гнилий базарь* 'порожні балачки, теревені' (с. 26)); лексикалізація реліктів поліських говірок (*беда беду тягне* 'тривалий неталан' (с. 34); *беседу вести* 'обмінюватися думками, говорити' (с. 35)); обнижена вимова [і] після [г], [к], [х], тенденція до підвищеної вимови [е] (*гильце висільне* (с. 89)); вимова [и] на початку слова (*як игрушка* (с. 174)) та ін.

Серед морфологічних рис говірок упадають у вічі усічені форми орудного відмінка іменників (*головою ударений* (с. 104)), дієслівні форми, у яких відсутнє чергування приголосних типу [с] – [ш], [д] – [дж] і подібні (з *вареної крашанки курча висидювать* (с. 208)); усічені форми дієслів третьої особи однини типу *ходе, носе*; збереження форм двоїни іменників при сполученні з числівниками *два, три* (*дві хаті в три ряди* 'невелике село' (с. 295)) та ін.

У Словнику зафіксовано чимало лексичних діалектизмів (*мнять, як гостець бабусю* 'повільно, мляво щось робити' (с. 111), де *гостець* – ревматизм; функціонує в українській мові як застаріле чи діалектне); *гоциком удалися* '(народитися) невисокого росту' (с. 112), де *гоцик* – юнак, хлопчина, малий); оказіоналізмів з прозорою внутрішньою формою (*здохла ходяча* 'худа, немінна істота (людина, тварина)' (с. 168), *виривати із зуздром* 'виривати грубо, неохайно' (с. 175)); просторіч (*аж жижаки трусяться* 'про сильне бажання, непереборний потяг' (с. 156), *усю життя* 'увесь час, тривалий період' (с. 156)).

Словник сприяє удокладненню і розширенню джерельної бази фразеологізмів із назвами предметів побуту, соматизмами, найменуваннями спорідненості та свояцтва, орніто- і фітономенами, назвами абстрактних понять. Особливий інтерес викликають словникові статті, у яких образними конкретизаторами фразеологізмів стали назви архетипних українських символів, традиційних реалій, які вибудовують предметний, часовий, просторовий, агентивний, акціональний плани обряду, звичаю тощо. Тоді тлумачення фразеологізмів позначене відомостями про семантичну, структурну й етнолінгвістичну спеціалізацію аналізованих одиниць в ареалі чи, можливо, й у конкретній говірці.

Дослідникові вдалося зафіксувати унікальні назви предметів (*латанки давати* 'легко побити', де лексему *латанка* можна співвіднести з народною назвою рослини роду **нічнийця** (*Melandrium* або *Silene*) чи залатаною річчю, одягом); реконструювати давні уявлення, що існували серед носіїв української мови стосовно окремих явищ (*світить косою* 'мати незапнене волосся (про жінок)' (с. 206); *дівку запивать* 'попередньо домовлятися про сватання' (с. 130), *вареники справлять* 'частина весілля, пригостання в домі нареченої' (с. 57)).

Словник суттєво поповнює український фраземікон новим фактажем. У ньому подано цікаву інформацію щодо фразеопродуктивності стрижневих слів у фразеологізмах, поширених у центрально-східноукраїнських говірках української мови. Відомо, що однією з найпродуктивніших груп найменувань, використовуваних при утворенні фразеологізмів, є соматизми, бо тіло виступає «універсальною моделлю» для осмислення світу, почуттів і людських відносин. У словниках фразеологізмів одиниці з соматизмами становлять одну з найбільших груп – до 30–40% від усього корпусу. Найбільшу продуктивність фразеологізми з соматизмами виявляють також у художньому дискурсі. Серед причин такої функційної активності учені називають антропоцентричність мови, адже людина мислить через власний досвід, і тіло стає головним «мірилом світу»; емоційність – частини тіла тісно пов'язані з емоціями (серце → почуття, душа → внутрішній стан, очі → сприйняття); універсальність – усі мають однакову тілесну будову, тому соматизми легко зрозумілі носіям; образність – соматизмами легко створити яскраві метафори.

У Словнику А. Сагаровського найбільшу фразеопродуктивність мають такі соматизми: лексема *вуха* зафіксована у складі 23 фразеологізмів, *глаз* – 30, *голова* – 81, *губа* – 23, *душа* – 35, *зуб* – 26, *кишка* – 13, *мозги* – 17, *морда* – 24, *ніс* – 24, *нога* – 36, *око* – 40, *палець* – 16, *рот* – 12, *рука* – 48, *серце* – 10, *язик* – 48, *лице* – 16, *уха* – 18. Високою фразеопродуктивністю позначені також орнітономени: *аїст* – 9, *куриця* – 10, *півень* – 10; назви спорідненості та свояцтва: *баба* – 41, *батько* – 29, *мати* – 16, *дід* – 12, *жона* – 1; зоономени: *баран* – 14, *бик* – 11, *вівця* – 16, *віл* – 18, *жаба* – 21, *кінь* – 15, *кіт* – 23, *кобила* – 10, *коза* – 28, *корова* – 8, *свиня* – 47, *собака* – 42, *теля* – 12, *хвіст* – 24, *шкура* – 15. Природно, що в усному мовленні поширені фразеологізми з просторіччями: *гавно* – 50, *жопи* – 36, *срака* – 60. Загалом фразеологізмів зі словом *голова* виявилось найбільше.

Має здатність утворювати велику кількість фразеологізмів лексема *Бог* (засвідчено 43 одиниці з цим образним конкретизатором), *діло* – 33, *дорога* – 15, *горб* – 24. Серед назв страв активно використані як стрижневі слова ФО лексеми *борщ* – 15, *вареник* – 10, *сало* – 7. Високою функційною активністю у складі ФО позначені архетипні слова-символи: *вітер* – 19, *дощ* – 23, *вода* – 39, *земля* – 14, *сонце* – 8. Лексему з часовим значенням *год* виявлено у складі 22 фразеологізмів, а слово *день* – 21. До стрижневих слів з високою фразеопродуктивністю відносимо також лексеми: *гора* – 21, *гроші* – 13, *копійка* – 15, *карман* – 16, *колесо* – 9, *миша* – 15, *муха* – 26, *мило* – 15, *піч* – 8, *річ* – 11, *слово* – 8, *ум* – 31, *тин* – 12, *хата* – 21, *чорт* – 37, *віник* – 16, *воша* – 14.

Репертуар антропонімів, що функціонують у складі фразеологізмів, свідчить про певні особливості соціалізації особистості в ареалі у зв'язку з узвичаєними традиціями поведінки, усталеними нормами (стереотипами) співжиття і спілкування, схваленням доброчесності у ставленні до інших членів спільноти, шануванням культурних традицій спільноти. У Словнику виявлено 62 антропоніми, що виконують функцію образних конкретизаторів у стійких сполученнях слів. Значна частина їх надає висловлюванню пейоративної конотації, а самі стійкі сполучення слів акцентують увагу на негативних рисах характеру: *Ваньку валять* 'ледарювати' (с. 56). Проте антропонім *Василь* (*Вася*) став основою для утворення шести приказок (*Василь бабі рідна тітка; Василь бабі рідний Хведір; Василь бабі сестра; голий Вася; свисни, Васю, ти дурніший; Вася тю-тю; здрастуй, Вася, я знеслася*) (с. 57–58). Власне ім'я *Гриць* ужито в таких фразеологізмах: *без Гриця вода не освятиться* 'про всюдищу, пронозувату, небажану людину', *не для Гриця паляниця* 'хтось не гідний, не достойний чогось', у *нашого Гриця собака та киця* 'про злидні, бідність' (с. 113–114). Матеріали Словника свідчать, що найбільшою фразеопродуктивністю позначені імена *Василь*, *Гриць*, *Хома* (функціює у складі шести ФО), *Маша* / *Машка* (виявлено в складі чотирьох ФО), *Христя* (зафіксовано у трьох ФО). Окремі антропоніми можна розглядати як прецедентні тексти, адже мотивами введення їх до стійких сполучень слів стали твори художньої літератури: *Анка-бурашниця з колхозу «Чапаєва»* (с. 21), *як Катерина під лід 'потонути'* (с. 185).

Тлумачення фразеологізмів лаконічні, чіткі. Для деталізації особливостей номінації рис характеру особистості, дії чи стану іноді вжито синоніми: *хоч у рамя вправляй (вставляй)* 'красивий, гожий'; 'ідеальної поведінки, згідливий, слухняний'; *як ряска* 'багато, рясно' (с. 329). Добре було б, аби автор пояснив значення діалектизмів, що стали компонентами фразеологізму, обґрунтував появу

оказіональних утворень. Така інформація значно розширила б і доповнила власне тлумачення, але це, імовірно, буде здійснено у наступних виданнях Словника.

Для стилістичної диференціації фразеологізмів А. Сагаровський використовує ремарки *вульгарний, глузливий, жаргонний, жартівливий, забобонний, застарілий, згрубілий, зменшувальний, зневажливий, іронічний, лайливий, несхвальний, нестливий, підсилювальний, схвальний, урочистий, фамільярний* та ін., що передусім засвідчує про прагнення укладача вказати на конотацію, якою позначений вислів, зорієнтувати читача чи дослідника щодо сфери функціонування стійкого сполучення слів.

Загалом Словник заповнює лакуни, що утворилися внаслідок нерівномірного наукового опису регіональної фразеології українського мовного простору. У ньому поданий значний за евристичним потенціалом матеріал, що проливає світло не лише на фраземікон ареалу, а й певною мірою інформує про лексичне багатство центральнотобожанських говірок української мови, свідчить про їхнє непересічне значення у процесі формування української літературної мови.

Подано до редакції 09.03.2023 року

Прийнято до друку 11.03.2023 року